

způsobem obsahově koresponduje se zcela moderně znějícím úslovím 273/762 „Sich selbst zu erkennen, ist für alle von Nutzen“.

Ve svém doslovu (str. 115-119) definuje Jäkel sentence jako obecné životní moudrosti, v nichž lze v nám neznámém konkrétním kontextu tušit spíše možné skutečnosti než ustálené pravdy (str. 117). Proto také pokládá za bezpředmětné snažit se o přesnou slovní nápodobu Menandrova vyjadřování a jeho iambické trimetry tudíž překládá volným veršem, někdy jedním, nejčastěji dvěma a někdy také třemi. Desetkrát pro Menandrov verš potřebuje dokonce celé čtyřverší (67/196, 183/237, 200/742, 224/288, 255/444, 298/347, 352/366, 411/186, 455/385, 503/801) a jednou pětiverší (69/296); dvakrát jsou pak do čtyřverší (76/39n., 340/57n.) a jednou do pětiverší (135/37n.) pojaty dva spojené Menandrovky verše.

S. Jäkel tedy neusiluje o filologicky věrné vyjádření, jde mu spíše o vystižení myšlenky. V krajním případě mu k tomu stačí čtyři slova (např. 192/110 „Alle Menschen müssen sterben“), nebo se naopak uchyluje ke konkretizujícímu výkladu (např. 255/444 „Das Schiff bewahrt sich erst, wenn es den Hafen verläßt, und das Leben beginnt erst dann, wenn der Schmerz aufhört“, nebo 352/366 „Entscheide dich für die Gleichheit und hüte dich davor, mehr gelten und besitzen zu wollen als andere“).

Jak je z citací patrné, má německá verze v závislosti na jiné rukopisné předloze zcela odlišné číslování sentencí než řecký text v edici z roku 1964. K tomu, aby bylo možno kontrolovat překlad s originálem, slouží konkordance obou různých číslování (str. 106-112; pět nepřesností v číslech by mělo být opraveno na 76/39f., 247/587, 320/152, 343/442, 423/874).

Klasicky vzdělaní obdivovatelé Menandrovky mistrovské díkce by zajisté přivítali, kdyby měli originál i překlad v jedné knižce. Avšak předložený překlad - kupodivu vůbec první v němčině (srov. str. 116) - se obrací k širším čtenářským vrstvám, jimž chce ukázat, co mělo z Menandra oblibu ve středověku a co i dnes zůstává pevnou složkou naší kultury. A je-li přeložená sbírka Menandrových sentencí takto pochopena, pak ani moderní manýristické ilustrace Rolfa Münznera nevzbuzují v sousedství myšlenek formulovaných před více než dvěma tisíci lety dojem nemístného anachronismu.

Josef Česka

Alexander Demandt, *Die Spätantike - Römische Geschichte von Diocletian bis Justinian 284-565 n. Chr.* Handbuch der Altertumswissenschaft, III. Abteilung, 6. Teil. C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München 1989. XVIII + 612 stran + 3 mapy.

Když roku 1967 publikoval H. Bengtson *Grundriß der römischen Geschichte nebst Quellenkunde, 1. Band: Republik und Kaiserzeit bis 284 n. Chr.* (HdA III.5.1), ohlásil - ostatně i jako současný vědecký redaktor HdA - ve své předmluvě, že druhý svazek s výkladem o pozdně římské říši z pera K. F. Strohekeru bude následovat. Tehdy však stěží kdo mohl tušit, že se Pozdní antiky dočkáme teprve po uplynutí dvaadvaceti let. Poté totiž, co se K. F. Stroheker úmyslně sepsat druhý díl zmíněného Přehledu římských dějin zřekl, ujal se tohoto úkolu A. Demandt, ale čím déle podle svých slov (str. V) nad prací seděl, tím lépe chápal Strohekerovu rezignaci i smysl otázek svých kolegů, zda na díle pracuje sám. A nebylo divu, neboť do něho kromě charakteristiky pramenů (str. 1-33) a vylíčení dějin (str. 34-210) vřadil také systematicky podané pozdně antické realie (str. 211-469) a nadto ještě připojil oddíl nadepsaný *Die Deutung* (str. 470-492), obsahující výkladové teorie a základní historické otázky včetně pokusů o jejich řešení. Knihu pak uzavírá Anhang (str. 493-612), v němž nalezneme jednak seznamy

panovníků a nejvyšších církevních hodnostářů, panovnické rodokmeny a chronologické tabulky (str. 495-509), jednak další přílohy (str. 510-612), tj. seznam zkratk, soupis literatury a rejstřík.

V důsledku toho přesáhla Demandtova práce svým rozsahem o 157 stran textu objem uvedené knihy Bengtsonovy, ačkoli vlastní historický výklad se vcelku drží v relacích Bengtsonem rozvržené látky. Navíc pak Demandtova kniha obsahuje ještě tři vlepene mapy římské říše: a) před její územní reorganizací za Diocletiana, b) při jejím rozdělení roku 395, c) její stav kolem roku 454.

Nesnadné pro Demandta bylo rozhodnout se pro vhodnou dispozici díla, chtěl-li postupovat jako Ernst Stein, v jehož přes šedesát let staré a dosud hojně používané knize *Geschichte des spätrömischen Reiches* „jsou systematická témata částečně předřazena chronologickému vyprávění, částečně do něho vřazena“ (str. XVI), a nemohl-li postupovat jako A. H. M. Jones, jehož monumentální dílo *The Later Roman Empire* (Oxford 1964) je sice podle Demandtova hodnocení (str. XVII) dobře rozčleněné, ale „pro mimořádnou hošou“ informací těžko čitelné“.

Vlastní Demandtova práce začíná výkladem o pramenech (str. 1-33) s instruktivní charakteristikou pramenů písemných (str. 7-33), seřazených abecedně podle jmen autorů. Historie je uvedena kapitolou podávající přehled vývoje vnitřního stavu římské říše v krizovém období mezi principátem a dominátem v letech 235-284 (str. 34-46), načež následuje dalších šest kapitol (kap. 2-7) dějin římského dominátu společných pro celou říši v letech 284-395 (str. 46-137) a pak - což ovšem dějovou posloupnost a vzájemnou propojenost událostí poněkud narušuje - střídávě po dvou kapitolách dějin západofimských (kap. 8 str. 137-154 a kap. 10 str. 169-182) a východofimských (kap. 9 str. 157-169 a kap. 11 str. 182-195) v V. století. Ve 12. kapitole (str. 195-210) se pozdní antické dějiny uzavírají dobou Justinianovou.

Oddíl věnovaný realiiam a nadešapsný *Die inneren Verhältnisse* (str. 211-469) se týká státního zřízení (str. 211-272), rozdělení pozdní římské společnosti (str. 272-321), výroby a hospodářských poměrů (str. 322-352), vzdělanosti (str. 352-373) a náboženství (str. 413-469) a mezi tím je samostatná kapitola o městech (str. 374-413). Takto rozvržená látka plně vyhovuje svou přehledností a její zpracování vyniká množstvím využitého materiálu, informativní sdělností a faktografickou bohatostí. Lze říci, že autor vyváženě postihuje celou problematiku s její státoprávní, mocenskopolitickou, ústavně administrativní, vojenskoorganizační, společensko-třídní, hospodářskou, sociální, kulturní i náboženskou stránkou a že v synteticky koncipované vědecké příručce uplatnil i příslušný cit pro detaily, čímž četba popisných kapitol pochopitelně získává na zajímavosti. Leckterý konkrétní údaj bychom sice spíše očekávali v ličení dějin, ale podrobný rejstřík (str. 567-612) umožňuje snadno se v knize orientovat. Přivítali bychom však, kdyby se všechny exkluzivnější údaje - např. konstatování na str. 261, že se od V. století uplatňovali v římské armádě křesťanství vojenští kněží - důsledně opíraly přímo o prameny. Jinak ovšem nelze Demandtově argumentaci a poznámkové dokumentaci nic vytýkat, naopak názorně svědčí o autorově proniknutí do pramenného materiálu z konce antiky i o pozoruhodném zvládnutí vědecké literatury, jejíž soupis (str. 519-566) je imponující, byť bez nároku na úplnost.

Celkový dobrý dojem narušuje místy příliš zjednodušený výklad o vývoji křesťanství, přičemž zejména základní teologické otázky IV-VI. století jsou zachyceny dosti povrchně, někdy i bez náležitého pojmového rozlišení. Stačí uvést jen několik příkladů. Na str. 72 a 464n. se nevhodně čtyřikrát objevuje Ježíš (Jesus) tam, kde je řeč o postavení Syna v boží Trojici, na str. 466 je monotheismus zaměněn s monoenergismem a nebyť zmínky o souvislosti s priscillianismem (str. 460), který je v knize přiřazen k asketickým směrům, nenašli bychom v oddle o křesťanských herezích (str. 460-469) vůbec nic o gnosticích, jejichž učení není ostatně ani jinde (str. 101, 311) nijak konkretizováno. Konečně ani charakteristika Arioova učení na str. 73 a 465 jakožto „die bloße Ähnlichkeit zwischen Gottvater und Gottsohn (Christus)“ nevystihuje přesně jeho obsah, zejména je-li na str. 73 připojen semiariánský výraz *ὁμοιούσιος* (*homoiouios* - přepisem tohoto řeckého termínu chci předejít nesnázím, které mají s řeckým písmem dnešní tiskárny, jak se o tom nepřijemně přesvědčil i A. Demandt - viz tiskové chyby na str. 73, 362, 421, 463 -, a proto v citátech z bible a patristiky dával přednost latinskému znění).

Z dalších tiskových chyb a citačních nepřesností upozorňuji jen na několik příkladů. Na str. 92 a 119 má být místo *Amm. XII 7,19* a *XVII 12,12* správně *XXII 7,10* a *XXVII 12,12*, na str.

237 se k roku 356 vloudil Constantin II. místo Constantius II., na str. 391 čteme Origenes Constantinopolitanae místo Origenes Constantinopolitanae a na str. 464 má být v citaci Theodoret HE I 2;4 správně I 3-4.

Věcným omylem však je, přičítá-li Demandt na str. 128 odmítnutí titulu „pontifex maximus“ podle Zosima IV 36 nikoli Gratianovi, ale patrně stylistickým nedopatřením Theodosiovi, anebo tvrdí-li jednoznačně na str. 69, že si Maximinus Daia vzal život. Z dalších přehledných nepřesností uvádím jen několik případů. Constantius II. nepovyšil do hodnosti Caesarů své synovce (seine Neffen), jak čteme na str. 219, nýbrž své bratrance (Vetter), což je o Gallovi a Julianovi správně vyjádřeno na str. 83 a 217. Kvády na str. 315 nelze lokalizovat do Čech (Böhmen), poněvadž jejich sídla jsou dosvědčena na jihozápadním Slovensku. Podle nápisu CIL VI 1163 = Dessau ILS 736 chtěl obeliskem, který dal do Říma dopravit Constantius II. a který od roku 1587 stojí na Piazza San Giovanni in Laterano, Konstantin Veliký původně ozdobil Konstantinopol (srov. verš 5n.: Hoc decus ornatum genitor cognominis urbis esse volens), a nikoli Řím (str. 378), jak píše Ammianus XVII 4,13; nadto tento obelisk nestál původně v Héliopoli (tamtéž), nýbrž v egyptských Thébách. Když pak na str. 429 čteme o přeměně mnoha antických tzv. pohanských svátků ve svátky křesťanské, nalezneme tam i tento údaj: „An die Stelle der Lupercalien am 15. Februar trat Mariae Lichtmeß“, jenže hromnice (Purificatio b. Mariae virginis) se v římskokatolické církvi slaví 2. února.

V některých případech převedl Demandt problém nebo hypotézu příliš lehce v historický fakt, ať už jde o problematickou matku Konstantina II., za niž jednoznačně pokládá Faustu (str. 70), nebo o ztotožnění krvelačného prokonsula Asie Festa, zřejmě křesťana, který pronásledoval Julianovy pohanské přátele (str. 17), s pohanským historikem Festem (str. 118). Mimoto některé údaje - jako např. místo, kde byl v Římě zavražděn Valentinianus III. (str. 156) - by alespoň v poznamce potřebovaly bližší vysvětlení.

Demandtův výklad není ovšem jen popisný, třebaže i závěrečný oddíl, týkající se výkladových teorií, většinou shrnuje názory starších myslitelů a badatelů o vnitřních a vnějších příčinách úpadku a rozkladu římské říše, o historickém významu dominátu, o otázkách vývojové kontinuity a diskontinuity a o periodizačním problému. Oblast filozofie dějin není Demandtovi cizí, ale sám se do teoretických úvah pouští rozvážně a opatrně, se snahou vyhnout se jednostrannostem, k nimž dochází při zdůrazňování úlohy barbarů nebo církve, anebo při přeceňování historických a sociálních faktorů. „Kdyby měly nejsilnější protiklady sociální povahu, pak by se, analogicky k moderním revolucím, dalo očekávat uchování státní jednoty a změna společnosti. Ale stal se opak. Říše se rozpadla a sociální uspořádání zůstalo v platnosti“, konstatuje Demandt na str. 275 a pokračuje: „Příčina toho spočívá ve členitosti (in der Versäulung, der Segmentierung) pozdně antické společnosti. Důležitější než horizontální vrstvy byly vertikální skupiny: družnicí (das Gefolgschaftswesen) germánských králů, obce velkých svatých, klientela bohatých senátorů a vojevůdců. Přiněšené podle toho přetvořila existence patriciina polní hospodářství. Vznikla personální a regionální uskupení, předformy (Vorformen) feudální společnosti“.

Při vysvětlování rozkladu římské říše pokládá Demandt za neudržitelné hledat příčiny pouze nebo přednostně v ekonomickém úpadku, ačkoli připouští, že výdaje vynakládané na vojsko, císařský dvůr a státní správu nepochybně způsobovaly hospodářské ztráty i nespokojenost a že asi také bohatství senátorské aristokracie a církve oslabovalo stát, jehož ekonomické nivó nicméně stále převyšovalo hospodářskou úroveň germánských kmenů. V této souvislosti dává Demandt na str. 352 nejspíše za pravdu Adamu Smithovi, který roku 1766 vyvozoval rozklad říše z dělby práce mezi produkujícími provinciály a bojujícími barbary.

Pokud jde o periodizaci, upozorňuje Demandt na str. 478 na to, že si Římané trvale uvědomovali přechod od republiky k monarchii, kdežto Diocletianovy a Konstantinovy reformy se nejevily žádným přelomem ani tzv. pohanským, ani křesťanským historikům. O dominátu pak píše (str. 478n.): „Konstantinova vláda má zajisté předělovou (einschneidende) důležitost, jako začátek byzantských dějin není myslitelná žádná jiná doba. Pro konec starověku k ní však dochází příliš brzy: diocletianovské-konstantinovské reformy tvoří jednotu, stabilizace říše podtrhuje ve státním životě ještě jednu antickou tradici, a světová politická úloha Germánů začíná později“.

Kdo tedy má hlavní vinu na zániku západofémské říše, jímž se zpravidla končí starověk, Římané a jejich úsilí uchovat své panství (tj. konzervativní princip), anebo germánské přání zlepšit své životní podmínky (tj. progresivní princip)? Na tuto otázku Demandt odpovídá (str. 491): „Konec impéria je pod tímto zorným úhlem výsledkem nezdařeného vyrovnání obou principů. Nezdařeného proto, že Římané posléze ztratili to, co předtím měli, Germáni však nezískali to, co hledali. V tak vytoužené se jim jeví římské kultuře nedokázali pokračovat, dobytou zemi nedovedli udržet. S výjimkou říše Franků se germánské státní útvary na římském území zase ztratily“.

Těmito i jinými podnětnými závěry rozmožil A. Demandt dlouhou řadu rozmanitých a často protichůdných názorů svých předchůdců, ale nakonec jako by rezignoval, když připojil následující dovětek (str. 492): „Podivuhodnější než pád Říma je přežívání kultury starověku. Co by byla Evropa bez antiky?“ Touto myšlenkou zakončil Demandt svůj výklad, aniž přitom zdůraznil úlohu křesťanství a církve jakožto středověkých nositelů antických tradic. Jejich rozvedením by ovšem již překročil časově vymezený tematický rámec, beztoho vrchovatě vyplněný důkladně zpracovanou látkou, instruktivně i problémově osvětlující poslední fázi starověkých dějin.

Josef Česka

M. Cornelii Frontonis *Epistulae*. Schedis tam editis quam ineditis Edmundi Hauleri usus iterum edidit Michael P. J. van den Hout. BSB B. G. Teubner Verlagsgesellschaft, Leipzig 1988, XCVI + 296 str.

V druhé třetině II. století n. l. se často spatřuje vrcholné období římského principátu, kdy se po úspěšných Traianových výbojích a po starostlivé Hadrianově reorganizaci státní správy mohla říše za Antonina Pia (138-161) a na počátku vlády jeho adoptivních nástupců těšit z míru zdánlivě hlubokého. Do jakési klidné zátoky tehdy vplula i římská literatura s rétoricky nadsazeným slohem a obsahově často zabředávající do tematiky všedního dne vznešené římské společnosti. Vpravdě módním autorem se načas v Římě stal africký rodák Marcus Cornelius Fronto, propagátor tzv. archaismu a jeden z předních učitelů císařských princů, Marka Aurelia a Lucia Vera. Taktó Fronto pronikl do atmosféry římského dvora, stýkal se s císařem Antoninem Piem a důvěrně se spřátelil s oběma svými císařskými žáky.

Z Frontonova rozsáhlého a ve své době zřejmě oblíbeného díla se ztratily vzorové deklamace i různé oslavné řeči a pochopitelně také řeč ostře napadající křesťany. Naštěstí však známe značnou část jeho korespondence, především s Markem Aureliem, a to jak z doby jeho následnictví, tak z prvních let jeho císařské vlády. Kromě zdvořilostních záležitostí a různých osobních sdělení o radostných i smutných událostech, o zdravotním stavu, o úmrtí blízkých osob apod. se výměna dopisů zaměřuje k rétorickým a historickým otázkám včetně panegyrického zpracování Verovy parthské války, v dopisové formě jsou tam zpracována témata jako *Laudes fumi et pulveris*, *Laudes neglegentiae* a ukázkou rétorického cvičení představuje *Arion*. Ostatně dopisy psané Frontonovi Markem Aureliem dosvědčují, jak tento filozof na trůně, v literatuře proslavený řecky psanými *Hovory k sobě*, dokonale vládl svou mateřskou latinou.

Vzájemnou výměnou dopisů se vyznačuje i kvantitativně chudší korespondence Frontona s L. Verem, a jen dvě stručné císařovy odpovědi obsahuje soubor sedmi dopisů víceméně oficiálního obsahu, adresovaných Antoninu Piovi (při číslování dopisů na str. 166-168 následuje po osmém hned desátý). Dopisy *ad amicos* zůstávají již bez odpovědí Frontonových přátel.

Obsah Frontonova dochovaného díla nelze sice označit za výrazné obohacení římské literatury ani za významný historický pramen k poznání dějin, ale kategorický odsudek klasických filologů